

**BREST-LİTOVSK DANIŞIQLARINDA QAFQAZ
MÜSƏLMANLARININ MÜSTƏQİLLİYİ MƏSƏLƏSİ****V.V.QAFAROV*****Bakı Dövlət Universiteti***
vasifqafarov@rambler.ru

1917-ci il 2(15) dekabr Brest-Litovsk və 5(18) dekabr Ərzincan barışıqları ilə Birinci dünya müharibəsindəki rus-türk hərbi sona çatdı.

1917-ci il dekabrın 9(22)-də Sovet Rusiyası ilə Almaniya bloku ölkələri arasında Brest-Litovsk sülh konfransı öz işinə başladı və danışıqlara bir neçə dəfə ara verilməklə konfrans 1918-ci il martın 3-nə qədər davam etdi. Bu dövrdə, Osmanlı dövləti bütün nəzər diqqətini sülh danışıqlarına yönəltdi. Ümumiyyətlə, Osmanlı dövlətinin Brest-Litovsk sülh konfransında reallaşdırmaq istədiyi Qafqazla bağlı istəklərini üç qismə bölmək olar:

1. Rusların işğalı altında olan Şərqi Anadolu vilayətlərinin geri alınması;

2. 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsinin yekununa görə Osmanlı dövlətinin ödəyə bilmədiyi müharibə təzminatının bir qisminin əvəzi olaraq Rusiyaya vermək məcburiyyətində qaldığı türk torpaqlarının – Qars, Ərdəhan və Batum sancaqlarının Osmanlı dövlətinə qaytarılması;

3. Sovet Rusiyasının elan etdiyi «xalqların öz müqəddəratını təyin etmək» hüququndan yararlanıb Qafqaz müsəlmanlarının müstəqilliyinə nail olmaq və Qafqazda Türkiyənin himayəsi altında bir İslam Dövləti yaratmaq.

Osmanlı dövlətinin Baş Komandan vəkili və hərbi naziri Ənvər paşa 1917-ci il dekabrın 3-də Brest-Litovsk konfransındakı türk nümayəndəsi, Almaniyaadakı Osmanlı hərbi attaşesi Zəki paşaya göndərdiyi teleqramında bildirirdi ki, «rus işğalı altında olan Osmanlı torpaqlarının Sovet Rusiyası tərəfindən boşaldılması məsələsini müttəfiq heyətlərlə müzakirə etdikdən sonra Sovet heyətindən tələb edin» [2]. Bundan dörd gün sonra, Ənvər paşa Zəki paşaya göndərdiyi 7 dekabr 1917-ci il tarixli teleqramında isə qeyd edirdi ki, 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsinin yekunlarına görə müharibə təzminatı olaraq ruslara verilmiş Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinin Osmanlı dövlətinə qaytarılması məsələsini ruslarla sülh danışıqlarında qaldırın və bu məsələnin Osmanlı dövlətinin lehinə çözülməsi üçün səmimi bir dost olan general Lüdendorfun yardımını rica edin [20, 119]. Bunun ardınca, dekabrın 12-də Ənvər paşa İstanbuldakı alman hərbi attaşesi general Lossov vasitəsilə Almaniya Baş Komandanlığından təzminat olaraq Rusiyaya verilmiş üç sancağın təkrar Osmanlı dövlətinə qaytarılması üçün yardım göstərilməsini istədi

[20, 119]. Ənvər paşa elə həmin gün Zəki paşaya göndərdiyi teleqramda da, ondan qeyd edilən üç sancağın Osmanlı dövlətinə qaytarılması üçün Almaniya Baş Komandanlığına yardım üçün müraciət etməsini istəyirdi. Ənvər paşa dekabrın 14-də general Lüdendorfa göndərdiyi teleqramında türk istəklərinin dəstəklənməsini xahiş edirdi [3]. Amma Almaniya ilk əvvəl Türkiyənin bu tələblərini dəstəkləmədi [1; 19, 363-364; 23, 13]. Əslində Osmanlı dövlətinin rusların işğalı altında olan türk torpaqlarının boşaldılması və müharibə təzminatı olaraq Rusiyaya verilmiş Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərini geri istəməsi Sovet Rusiyasının «İlhaqsız və təzminatsız sülh» dekretinə tam uyğun idi. Lakin Osmanlı dövlətinin bu istəyini qəbul etməklə özünün də işğal etdiyi torpaqları boşaltmaq məcburiyyətində qalacağını çox yaxşı anlayan Almaniya belə bir istək qarşısında Sovet Rusiyasının əks-təkliflərlə çıxış edəcəyindən çəkinərək, ruslardan əvvəl türk istəklərini rədd etdi.

Ənvər paşadan aldığı əmr üzrə hərəkət edən Zəki paşa bir neçə dəfə konfransındakı alman nümayəndə heyətinin rəhbəri general Hoffmandan «Ruslar tərəfindən işğal edilən ərazilərin boşaldılması» şərtini mütarikə maddələri arasına salınmasını istəsə də, general Hoffman «Alman Baş komandanlığından bu məsələ ilə bağlı hər hansı bir əmr almadığını» önə çəkərək, bu məsələnin ruslarla xüsusi müzakirəsinin lazım olduğunu bildirdi [19, 363-364; 23, 13].

Zəki paşa, həmçinin 16 dekabr 1917-ci il tarixində Brest-Litovskdakı Sovet nümayəndələrindən L.Kamenev ilə görüşüb, Rusiyanın işğalı altında olan Şərqi Anadolu vilayətlərinin boşaldılmasını təklif etdi. L.Kamenev bildirdi ki, Sovet hökuməti prinsip etibarilə işğal altındakı türk ərazilərinin boşaldılmasını qəbul edir. Amma bu, bəzi şərtlər daxilində mümkün olacaq. Belə ki, bu ərazilərdən hicrət etmiş və ya türklər tərəfindən başqa ərazilərə köçürülmüş əhali millət və məzhəb fərqi qoyulmadan öz yerlərinə qaytarılmalı, hər iki tərəfdən təşkil edilən bir komissiya buna nəzarət etməli və əhali yerləşdirildikdən sonra bu ərazilərin Türkiyə ilə bağlı qalmaq və ya muxtariyyət halında idarə edilmək

istəyi referendumla təsbit edilməli, bu ərazilərin idarə şəklinə Türkiyə hökuməti tərəfindən zəmanət verilməlidir [19, 364]. L.Kamenevin bu «prinsipləri» bir qədər sonra V.İ.Lenin və İ.V.Stalin tərəfindən elan ediləcək (29 dekabr 1917) «Türkiyə Ermənistanı haqqında dekret»dəki prinsiplərlə eyniyyət təşkil edirdi.

Artıq bu dövrdə Osmanlı dövləti nəyin bahasına olursa olsun Cənubi Qafqaz hökumətinin müstəqilliyini tanımaq və bununla da Rusiyanın Qafqaza hakim olmasının qarşısını almağa çalışırdı. Türkiyə ilə Rusiya arasında Qafqazda bufer rolunu oynayacaq bir dövlətin yaranması Osmanlı dövlətinin planlarına uyğun idi. Amma Osmanlı hakim dairələri bu dövləti erməni və gürcülərin üstünlük təşkil etdikləri Zaqafqaziya Komissarlığının təmsalında deyil, Qafqaz müsəlmanlarının bir «İslam dövləti» kimi görmək istəyirdilər. Lakin Şərqi Anadolunun da bir hissəsi ruslar tərəfindən işğal edildiyindən türklər Qafqazdan uzaq düşmüşdülər və bölgədə baş verən hadisələrin gedişinə təsir etmək imkanında deyildilər. Bu səbəbdən Osmanlı dövləti realılıqla barışub Zaqafqaziya Komissarlığı ilə əlaqə yaratmaq, onun müstəqilliyini tanımaq qərarına gəldi. Ənvər paşa Vehib paşaya göndərdiyi 12 yanvar 1918-ci il tarixli teleqramında Cənubi Qafqaz hökumətini Brest-Litovsk sülh danışıqlarına dəvət edilməsini istəyir və qeyd edirdi ki, «... mütərəkkədə Rus Kaf-

kas Ordusu Komandanlığı tərəfindən zikredilmiş olan Kafkas Cumhuriyeti və ya müstəqil hökumətinin təşəkkülü bizce pek şayanı arzu olub, eger bu Cumhuriyet və ya hökumətin təşəkkülündə bu aralıq bizim də yardımımızı Kafkas siyasiləri istəyirlərsə, buna hər surətlə amade bulunmaqdayız. Yalnız kendileri ukraynalıların etdiyi kimi, Kafkas Cumhuriyeti və ya hökuməti nümayəndələrini vaxt keçirmədən intihab və Brest-Litovska ezam eyləsinlər. Orada kendilerinin qəbuluna və təmsil etdikləri hökumətin rəsmən tanınmasına yardım edəcəyiz. Her halde muvaffakiyet həməən mahsusdur» [4; 6].

Vehib paşa Ənvər paşanın bu istəyini 1918-ci il yanvarın 16-da Qafqaz cəbhəsinin baş komandanı general Odeşelidzeyə bildirdi və Zaqafqaziya Komissarlığını rəsmən Brest-Litovska dəvət etdi [5; 15, 52; 23, 17]. Lakin Zaqafqaziya Komissarlığı yanvarın 23-də Vehib paşaya vurduğu teleqramda Brest sülhündə iştirak etməkdən imtina etdiyini və özünün Rusiyanın tərkib hissəsi olduğunu bildirdi [15, 109-110].

Osmanlı dövləti Brest-Litovsk danışıqlarına böyük önəm verirdi və bütün nəzər-diqqətini sülh konfransına yönəltdi. Bu səbəbdən Osmanlı dövlətinin sədr-əzəmi Tələt paşanın Brest-Litovska getməsi uyğun görüldü və 1918-ci il yanvarın əvvəllərində Tələt paşa sülh konfransına qatıldı [19, 367].

Sovet Rusiyası «Türkiyə Ermənistanı» haqqında dekreti elan etdikdən sonra sovetlərin Şərqi Anadolu ilə bağlı strateji hədəfləri Brest-dəki Osmanlı nümayəndə heyəti üçün tam gerçəkliyi ilə aydınlaşmış oldu və onları hərəkətə gətirdi. 1918-ci il yanvarın 17-də Brest-Litovskdan Ənvər paşaya göndərilən teleqramda deyilirdi: «...Almanlardan gərək kuvvet istəyərək Qara dəniz vasitəsilə Batuma əsgər çıxartmaq və mümkün olarsa Qafqazdakı müsəlmanlarla birləşərək müharibənin əvvəlindəki fikrinizi realizə etməkdən başqa çarə yoxdur. Ruslar bütün Rusiya adından sülh bağladığına görə, şəkənlərə asi vəziyyətdə olan Qafqaz Cümhuriyyətinə qarşı aparılacaq bu hərəkətə etiraz etməmələri lazım gəlir...» [20, 241-242; 23, 18].

1918-ci il yanvarın 16-da Tələt paşa Əhməd Nəsimi bəy, Əhməd İzzət paşa və İbrahim Hakkı paşa ilə birlikdə bu zaman Brest-Litovskda olan Almaniya xarici işlər naziri Külmanla rus işğalı altında olan Şərqi Anadolu vilayətlərinin boşaldılması məsələsi ilə bağlı çox geniş danışıqlar apardı. Danışıqlarda Külman bildirdi ki, bolşeviklərlə əsas etibarilə sülh imzalamağa imkan yoxdur. Bu yaxınlarda vəziyyətdə dəyişiklik olacaq (yəni atəşkəs sona çatacaq) və dolayısıyla rus işğalı altındakı türk ərazisinin geri alınması üçün hərbi əməliyyatlara başlamaq mümkün olacaqdır; bu surətlə ortada siyasi bir əngəl qalmayacaqdır [19, 368; 22, 49-50]. Bu danışıqlardan ruhlanan Tələt paşa, elə həmin gün İstanbula, Ənvər paşaya teleqram vuraraq, Külmanla apardığı müzakirələr haqqında məlumat verdikdən sonra, Ənvər paşanın Almaniya Baş Qərargahı ilə əlaqəyə girərək, türk ordusunun irəli hərəkətini uğurla həyata keçirmək üçün indidən hazırlığa başlanmasının zəruri olduğunu bildirdi [19, 368].

Tələt paşa adı keçən teleqramında daha sonra bildirirdi ki, Ukrayna ilə sülh bağlandıqdan sonra almanlar bolşevikləri sülhü imzalamağa məcbur etmək üçün Petroqrada üzərinə hücum etmək niyyətindədirlər və bunun üçün lazımı hazırlıqlara başlamışlar. Türk heyəti məsələnin bu şəkildə həll edilməsinin bizim mənafehimiz baxımından da əlverişli olacağı qənaətindədir. Bolşeviklərin təbliğatlarının arxasında başqa şə-

kildə yenidən köhnə Rusiyanın bərpa etmək istəyi vardır. Bolşeviklərin vahid bir Rusiya Respublikası təşkil etmək niyyəti ilə Finlandiya və Ukraynanın istiqlalına qarşı hücumu keçmələri onların əsl məqsədlərini ortaya qoymuşdur. Müstəqil bir Ukrayna təşəkkül edərsə, Krım hökuməti də təşəkkül edəcək və atiyen Kafkasyada da bir İslam dövlətinin təşəkkülü mümkün olacaqdır [19, 368-369].

1918-ci il fevralın 10-da Brest-Litovsk danışıqları növbəti dəfə kəsildi və Sovet nümayəndə heyətinin rəhbəri L.Trotski Peterburqa qayıtdı. Belə bir vəziyyətdə sədr-əzəm Tələt paşa, xarici işlər naziri Əhməd Nəsimi bəy və Əhməd İzzət paşa artıq Brest-Litovskda qalmağa lüzum görmədilər və İstanbula qayıtdılar. Türkiyənin Berlindəki səfiri İbrahim Hakkı paşa ilə Zəki paşa Brestdə qaldı.

Brest-Litovsk danışıqlarından bir nəticə hasil olmadıqda, Ənvər paşa Qafqaz cəbhəsindəki III Ordu Komandanı Vehib paşaya Ərzincan istiqamətində hücum əmri verdi. Türk orduları 1918-ci il fevralın 12-də hərbi əməliyyatlara başladılar [7; 11; 14, 46; 16, 42; 21, 164]. Almanlar da fevralın 18-dən etibarən hərbi əməliyyatları bərpa etdilər [8]. Bunun ardınca Almaniya fevralın 21-də Rusiyaya ultimatum verdi. Bununla da V.İ.Lenin hökuməti inqilabı ixrac etməklə bağlı fəaliyyətlərini bir qırağa qoyub, sülh imzalamaya məcbur oldu və Sokolnikovun başçılığı ilə Brestə yeni bir heyət göndərdi.

Sovet heyətinin konfransı nəticəsiz tərk etməsi əslində Türkiyənin lehinə oldu. Bu vaxta qədər türk heyəti Sovetlər qarşısında maksimum tələblər irəli sürməkdən çəkinmişdi. Türklər bir tərəfdən almanlardan dəstək ala bilmir, digər tərəfdən də maksimum tələblər irəli sürməklə danışıqların kəsilməsinə səbəb olmaq istəmirdilər. İndi artıq sovet heyətinin göstərdiyi de-marş qarşısında danışıqlar yenidən başladıldıqda türklərin maksimum tələblərlə çıxış etməsi üçün əlverişli şərait yetişmiş olurdu.

Tələt paşa və Nəsimi bəy Brestdən İstanbula dönən kimi məsələni kabinə toplantısında müzakirə etdilər. Nəticədə almanların rüslara verəcəkləri yeni ultimatumu aşağıdakı türk tələblərinin əlavə edilməsi qərar alındı:

1. 1877-1878-ci illər müharibəsi nəticəsində Osmanlı dövlətinin müharibə təminatının əvəzi olaraq Rusiyaya verməyə məcbur olduğu türk torpaqlarının – Qars, Ərdəhan və Batum sancaqlarının Osmanlı dövlətinə qaytarılması;

2. Türklərin məskunlaşdığı bu bölgələrin rus orduları və qızıl birliklər tərəfindən boşaldılması, bu ərazilərdə ictimai asayiş və qayda-qanun təmin edilənədək bölgənin türk qüvvələri tərəfindən işğal edilməsi;

3. 1878-ci il sərhədlərinin qarşı tərəfində olan Qafqaz ərazisindəki müsəlmanların self-determinasyon prinsipindən yararlanması və onlara da bu haqqın tanınması [20, 343].

Bu qərar 24 fevral 1918-ci il tarixində Ənvər paşa tərəfindən Brestdə olan Zəki paşaya və onun vasitəsilə Almaniya Baş Komandanlığına bildirildi. General Lüdendorf da Almaniya Baş Komandanlığının Brest-Litovskdakı təmsilçisi general Hoffmandan bu türk tələblərinin sülh konfransında dəstəklənməsini və müdafiə edilməsini istədi [20, 343].

Alman hərbi komandanlığının əksinə olaraq, xarici işlər naziri Külman bu yeni türk tələblərini uyğun görmürdü və bildirdi ki, həddindən çox böyük olan bu tələblər sülhü təhlükəyə ata bilər və bəlkə də

Osmanlı-rus toqquşmasına səbəb olar. Bununla belə, Külman türk istəklərinə qarşı çıxmağı da münasib bilmirdi [20, 344]. Nəticədə, aşağıdakı türk tələblərinin alman ultimatumu ilə birlikdə ruslara verilməsinə qərar verildi:

1. Rusların işğalı altında olan Şərqi Anadolu vilayətlərinin dərhal rus orduları tərəfindən boşaldılması;

2. 1877-1878-ci illər müharibəsi nəticəsində Osmanlı dövlətinin müharibə təminatının əvəzi olaraq Rusiyaya verməyə məcbur olduğu Qars, Ərdəhan və Batum sancaqlarının Rusiya ordu hissələri tərəfindən boşaldılması və bu ərazilərdə asayiş və qayda-qanun təmin edilənədək bölgənin türk qüvvələri tərəfindən işğal edilməsi;

3. İndiyə qədər Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasında imzalanmış bütün müqavilələrin (xüsusilə iqtisadi sahədəki müqavilələrin) ləğvi [19, 381-382; 20, 344].

Almaniyanın İstanbuldakı səfiri Bernstorffun gəldiyi qənaətə görə, «türk hökuməti digər cəbhələrdə (Fələstin, Suriya və İraqda) itirdiyi ərazilərin yerini Qafqazda doldurmaq arzusunda idi. Ənvər və Tələt paşalar türklərin almanlarla birlikdə Batum-Bakı dəmir yolu vasitəsilə Asiyada (Türküstan və İranda) iqtisadi sahədə əməkdaşlıq edə biləcəklərini iddia etməkdə idilər» [20, 382]. Buradan belə çıxır ki, Ənvər və Tələt paşalar hələ Brest-Litovsk sülhü imzalanmadan Qafqazda türk irəliləyişinin Bakıya qədər uzanmasını düşünməyə başlamışdılar. Bunun gerçəkləşməsi üçün və xüsusilə gələcəkdə rus təhdidini sovuşdurmaq məqsədilə Qafqazdakı bütün müsəlmanları Osmanlı dövlətinin himayəsi altında bir «İslam dövləti» halında birləşdirmək lazım idi. Bu məqsədlə Ənvər paşa tərəfindən Brestdəki türk nümayəndəsi İbrahim Hakkı paşaya da lazımı təlimat göndərilmişdi.

Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinin Osmanlı dövlətinə qaytarılması ilə bağlı türk tələbləri almanlar tərəfindən qəbul edilib ruslara verilən son ultimatumuna daxil edildikdən sonra Brest-Litovsk konfransının son mərhələsində (27 fevral – 3 mart 1918) İbrahim Hakkı paşa 27 fevral 1918-ci il tarixində Rusiya heyəti qarşısında yeni tələblərlə çıxış etdi: «Sovet Rusiyasının elan etdiyi «xalqların öz müqəddəratını təyin etmə» hüququ əsas tutularaq, Qafqazda müstəqil bir «Qafqaz İslam Dövləti» qurulmalıdır, həmçinin Kazan, Orenburq, Türküstan və Buxara müsəlmanlarının milli hökumətləri tanınmalıdır» [24, 24].

Osmanlı nümayəndə heyətinin mövqeyinə görə, Qafqazda Türkiyəyə bitişik bir «İslam Dövləti» qurulmalı idi. Bu dövlət Rusiya ilə Türkiyə arasında bir tampon dövlət rolunu oynamalı idi. Bu dövlətə Azərbaycan və Dağıstanın daxil edilməsi nəzərdə tutulurdu. Sovet heyəti bu təklifə qəti etiraz etdi. Almanlar da öz mənafeləri baxımından belə bir «İslam Dövləti»ni müvafiq görmədiklərinə görə, türk təklifini dəstəkləmədilər [18, 99]. Nəticədə bu təklif qəbul edilmədi. Bununla belə, ruslar Qafqaz müsəlmanlarına geniş hüquqlar verəcəklərini vəd etdilər.

Osmanlı dövləti Brest-Litovsk konfransında yalnız bu tələblərlə kifayətlənmirdi. Türk heyəti yalnız Qafqaz müsəlmanlarını deyil, Rusiyadakı bütün türk-müsəlmanların Osmanlı-Türk dövlətinin himayəsi altına keçirilməsini istəyirdi. Onlar Rusiyadakı türklərə geniş siyasi və mədəni haqların verilməsini tələb edir və bunların tətbiqinə bir növ Osmanlı dövləti tərəfindən nəzarət edilməsini nəzərdə tuturdular. Onu da qeyd edək ki, Rusiyadakı türk-müsəlmanların haqlarının tanınması məsələsi

ilk dəfə idi ki, beynəlxalq müstəvidə müzakirə olunurdu. Bütün bunlara baxmayaraq, türk heyətinin Qafqaz və bütövlükdə Rusiyada yaşayan bütün türk-müsəlman xalqları ilə bağlı tələbləri almanlar tərəfindən məqbul hesab edilmədi və dəstəklənmədi. Avstriya-Macaristan nümayəndələri də türklərin bu tələbini sülh üçün təhlükə kimi qiymətləndirdilər və dəstəkləmədilər. Türk heyətinin heç olmasa öz müttəfiqlərinin dəstəyini almaq üçün cəhd göstərməyə vaxtı yox idi. Danışqlar çox sürətlə sona doğru gedirdi. Bu səbəbdən Sovet nümayəndələri Almaniyaya və Avstriya-Macaristanın mövqeyindən istifadə edərək türk tələblərini rədd etdilər. Bununla belə, sülh şərtlərində Rusiyadakı türk-müsəlmanlarla bağlı bəzi qeydlər yer aldı. Məsələn: Rusiya müsəlmanlarından Türkiyəyə köçmək istəyənlərə Sovet hökuməti tərəfindən heç bir maneçilik törədilməməli idi və s. Bununla da Sovet hökuməti Osmanlı dövlətinin Rusiyadakı türk-müsəlmanlarla maraqlandığını qəbul və təsdiq etmək məcburiyyətində qaldı [19, 383-384].

Brestdəki Osmanlı heyətinin rəhbəri İbrahim Hakkı paşa 2 mart 1918-ci il tarixində Tələt paşaya göndərdiyi teleqramında yazırdı: «...Brest-Litovskdakı bu ikinci toplantının məqsədi rusların qəbul etdiyi ultimatumun şərtləri daxilində sülh müqaviləsinin imzalanması idi... Ruslara verilən ultimatumun hüduklarını genişləndirməyə... imkan yoxdur.

Bu arada, Qafqaz və digər xüsurlarla bağlı hökmlərin andlaşmaya daxil edilməsi yolundakı bir çox əmr və təlimatlara, bu əlavələri qəbul etdirmək mövzusunda imkansızlığı bildirərək, cavablar arz etdim. Sülh müqaviləsi sabah imzalanacaqdır. Hər şey imzalanmışdır. Bunu nə dəyişdirməyə, nə də ertələməyə imkan olmadığından sabah Müttəfiq heyət nümayəndələri ilə birlikdə imza edəcəyimizi arz edərim.

Qafqaz haqqındakı teleqrafnamənin alınar-alınmaz bu mövzuda da təkrar nəse etmək imkanı qalıb-qalmadığı xüsusü alman nümayəndələri ilə müzakirə edildi. İşin başından son gününə qədər olayların ortaya qoyduğu durum belədir:

Rusiyaya sonradan ultimatum verilə bilməz. 21 fevralda bir ultimatum verilmiş, Rusiya da bunu tanınan zaman içində qəbul etmişdir. Beynəlxalq hüquq əsaslarına görə, adı keçən ultimatumda yer alan şərtlərin sonradan ağırlaşdırılmasına heç bir imkan yoxdur... Almaniyaya dövləti ultimatumun dəyişdirilməsinə imkan olmadığını İstanbuldakı səfiri vasitəsilə Osmanlı hökumətinə bildirmişdir... Qafqaz haqqında yenidən təkliflərlə çıxış etməyin imkansızlığı müəyyən olmuşdur. Bunu digər heyətlərə qəbul etdirmək xəyal olduğu kimi, ruslara da təklif etmək yeni bir ultimatum deməkdir və artıq buna imkan yoxdur...» [22, 52-53].

İbrahim Hakkı paşanın bu teleqramına ədliyyə naziri və xarici işlər nazirinin vəkilisi Xəlil bəy tərəfindən göndərilən 3 mart 1918-ci il tarixli cavabda deyilirdi: «Ənvər paşa tərəfindən Zəki paşaya da bildirildiyi kimi, Qafqazın istiqlalı haqqındakı təklifimizdən vaz keçdiyimizdən barış andlaşmasını qərarlaşdırılan son şəkildə imzalamağınız uyğundur əfəndim» [22, 53]. Artıq Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinin Osmanlı dövlətinə qaytarılması sülh şərtlərinə daxil edilmişdi. Osmanlı rəsmiləri də bununla kifayətlənib sülhü təhlükəyə salmamaq qərarına gəldilər. Qafqaz müsəlmanlarının müstəqilliyi məsələsi nəinki Rusiya, heç Osmanlı dövlətinin müttəfiqləri tərəfindən də dəstəklənmədi. Digər tərəfdən Brest-Litovsk danışıqlarının əvvəlki mərhələləri nəticəsiz başa çatdıqda Antanta dövlətləri müharibəni davam etdirəcəyi təqdirdə Sovet

Rusiyasına öz yardımlarını vəd edirdilər. Bolşeviklərin öz daxilində də Brestdə Rusiya qarşısında irəli sürülən tələblərin qəbul edilməsini Rusiyaya qarşı xəyanət kimi qəbul edən və müharibənin davam etdirilməsini istəyənlər az deyildi. Bütün bunlara rəğmən Osmanlı rəsmiləri Qafqaz müsəlmanları ilə bağlı tələblərində israr etməyi lazım bilmədilər.

Nəhayət, 1918-ci il martın 3-də Brest-Litovskda Sovet Rusiyası ilə Almaniya, Avstriya-Macaristan arasında 14 maddədən ibarət sülh müqaviləsi və bu müqaviləyə əlavə protokollar, həmçinin müttəfiqlərlə Sovet Rusiyası arasında ayrı-ayrılıqda sülh müqavilələri imzalandı [9; 10; 12; 13; 17]. Bununla da, Osmanlı dövləti Brest-Litovsk danışıqlarında qarşısına qoyduğu Qafqazla bağlı üç tələbindən ikisini – Şərqi Anadolu vilayətlərinin boşaldılması və Evliyəi-Selasenin Türkiyəyə qaytarılması məsələsini öz istəyinə uyğun şəkildə həll edə bildi. Sovet hökuməti Brest sülhünə imza atmaqla «Türkiyə Ermənistanı» haqqında elan etdiyi dekretdən də imtina etmiş olurdu.

ƏDƏBİYYAT

1. ATASE, A. 1/1, K. 151, D. 678-200, F. 108-5.
2. ATASE, A. 1/2, K. 529, D. 2067-357, F. 2.
3. ATASE, A. 1/2, K. 529, D. 2067-357, F. 14.
4. ATASE, A. 1/2, K. 1366-340, D. 406, F. 1-48.
5. ATASE, A. 4/3671, K. 2906, D. 438-154, F. 7-2, 7-3, 7-4, 7-8;
6. ATASE, A. 4/3671, K. 2906, D. 438-154, F. 7-6.
7. ATASE, A. 4/3671, K. 2908, D. 444-52, F. 38.
8. ATASE, A. 4/3671, K. 2914, D. 477-52 A, F. 21.
9. ATASE, A. 4/3671, K. 2928, D. 496-28, F. 1-151.
10. ATASE, A. 5/10677, K. 4324, D. 200, F. 28.
11. ATASE, A. 6/2105, K. 4801, D. 247-14, F. 2-61.
12. BOA, HR. HMF. İŞO, D. 55, G. 2.
13. BOA, HR. HMF. İŞO, D. 107, G. 10
14. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı, Azər. nəşr, 1993, 362 s.
15. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис: 1919, 360 с.
16. Кадишев А.Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье. М.: Воениздат, 1960, 510 с.
17. Мирные переговоры в Брест-Литовске. Т. 1. М.: НКВД, 1920, 425 с.
18. Arslan A. I Dünya Savaşı Ve Milli Mücadele Döneminde Ahıska-Ahılkelek (1914-1921). // Kafkas Araştırmaları, IV, İstanbul: 1997, s. 95-106.
19. Kurat A.N. Türkiye Ve Rusya. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, 755 s.
20. Selami K. Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu. İstanbul: Ülke Kitapları, 1998, 488 s.
21. Swietochowski T. Müslüman Camaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920. İstanbul: Baglam Yayınları, 1988, 295 s.
22. Türkgeldi E.A. Brest-Litovsk Konferansı Hatıraları // BTTD, III/13. (Mart, 1986), s. 46-53.
23. Yerosimos G. Türk-Sovyet İlişkileri. İstanbul, 1979, 325 s.
24. Jaschke G. Der Turanismus der jungtürken. Zur Osmanischen Aussenpolitik im Weltkriege// Die Welt des Islams, Bd. 23, H. 1/2 , Leipzig, 1941, P.1-54.

**ВОПРОСЫ НЕЗАВИСИМОСТИ КАВКАЗСКИХ МУСУЛЬМАН
В БРЕСТСКО-ЛИТОВСКИХ ПЕРЕГОВОРАХ**

В.В.ГАФАРОВ

РЕЗЮМЕ

В статье обобщается изучение вопроса независимости мусульманского населения Кавказа в Брестско-Литовских мирных переговорах. Вопрос независимости мусульманского населения Кавказа был выдвинут Османской делегацией на последнем этапе переговоров. Но не конструктивный подход Германской и Австро-Венгерской делегации с той причиной, что подписания этого переговора якобы привел бы к ухудшению отношений с Российской империей, данный вопрос не нашел своего решения. Преставленная статья ссылается на множество архивных данных.

**THE PROBLEM OF INDEPENDENCE OF CAUCASIAN MUSLIMS
IN THE BREST-LITOVSK PEACE CONFERENCE**

V.V.GAFAROV

SUMMARY

The article investigates the problem of independence of Caucasian Moslems in the Brest-Litovsk peace conference. The problem of independence of Caucasian Moslems was put forward by Ottoman representatives in the last stage of the conference. The German and Austria-Hungary delegations feared to endanger ties with the Russian Empire, so with the negative stance of the above mentioned delegations the problem couldn't find its solution in the conference. The presented article about "the problem of independence of Caucasian Moslems in the Brest-Litovsk peace conference" leans on the numerous archive data.